

Богдан ГУДЬ (Львів)

ПОЛІТИКА “РЕВІНДИКАЦІЇ” НА ХОЛМЩИНІ І ВОЛИНІ 1937–1938 рр. ТА ЇЇ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКО- ПОЛЬСЬКИХ СТОСУНКІВ

У другій половині 30-х рр. ХХ ст. після смерті глави Польської держави Юзефа Пілсудського (травень 1935 р.) її нове керівництво на чолі з Едвардом Ридз-Сміглі впровадило кардинальні зміни до головних засад політики Речі Посполитої щодо національних меншин. Вони стосувалися, насамперед, східних і південно-східних воєводств, заселених переважно греко-католиками та православними українцями й білорусами, однак, головним чином, були скеровані власне проти Православної церкви, з якою ототожнювало себе українське населення Холмщини й Волині.

Цим разом причиною загострення репресій щодо православ'я було не намагання зменшити в ньому російські або ж радянські впливи, як це мало місце під час першого і другого етапів т. зв. “ревіндикації”¹. Тепер, уважає Мірослава Папежинська-Турек, це була виразна “боротьба з українським рухом”². Влада прагнула не допустити українізації Православної церкви, обмежити до мінімуму її впливи на вірних, підпорядкувати церковні структури державним органам Польської держави, що “мало стати гарантією належного діяльності церкви відповідно до потреб державної асиміляції”³.

¹ Після відновлення національної державності на теренах II Речі Посполитої розпочався процес “ревіндикації” церковного майна – сакральних будівель і церковних земель – шляхом їх переходу з-під юрисдикції Православної церкви до церкви Римо-католицької. Перша хвиля ревіндикаційної акції проходила в 1919–1924 рр., друга – в 1929–1934 рр. Не вдаючись до поглибленого аналізу їхнього перебігу, варто підкреслити, що часто їх брутальний характер – розбирання православних храмів, нищення церковного начиння і т. ін. – був передбачуваною емоційною реакцією польської католицької людності на таку ж брутальну політику царської влади щодо Римо- та Греко-католицької церков у т. зв. Царстві Польському в ХІХ – на початку ХХ ст. У той час це була також вимушена боротьба Польської держави проти російського (прорадянського) впливу в Польській автокефальній православній церкві (див.: *Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918–1939.* – Warszawa, 1989. – S. 331–358).

² Див.: *Ibidem.* – S. 359. Однак сучасний польський дослідник Анжей Пачковський і далі стверджує, що боротьба з православ'ям на Волині в 1937–1938 рр. була боротьбою Польської держави не проти українців, а лише проти російських впливів, які Сталін здійснював через структури повністю контрольованого ним Московського патріархату (Див.: *Polska – Ukraina: trudne pytania.* – Warszawa, 1998. – Т. 1–2. *Materiały II międzynarodowego seminarium historycznego “Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947.* – S. 48).

³ Цит. за: “Tezy programu polityki narodowościowej na Wołyniu. Określenie celów” – таємний документ Міністерства військових справ (департамент загального керівництва) від 24 березня 1938 р. (див.: *Швагуляк М. Військові плани “зміцнення польського характеру” східних воєводств держави (березень 1938 р.)// Записки Наукового Товариства імені Шевченка.* – Львів, 1999. – Т. XXXVIII. Праці історично-філософської секції. – С. 581).

Формальним початком політики “зміцнення польськості східних земель” можна вважати інавгураційне засідання Комітету національних справ (*Komitet do Spraw Narodowościowych*) 20 грудня 1935 р. Згаданий комітет було створено ще за життя Ю. Пілсудського – 2 березня 1934 р., однак протягом півтора року він фактично не діяв⁴.

Перше його засідання цілком було присвячене питанню політики Польської держави щодо Православної церкви, але виходило далеко за межі суто церковних проблем. На ньому ухвалили, що Православну церкву, яка для мільйонів волинян і поліщуків була символом їхньої національної ідентичності, слід використовувати для поширення польської культури на “східних кресах”. Вказувалося, що треба прагнути до її поступової полонізації шляхом впровадження польської мови, зміни системи підготовки священників, здійснення відповідних заходів у війську і т. ін.⁵ Дещо забігаючи наперед, зазначимо, що практична реалізація ухвал Комітету спричинилася до постановня “винятково несприятливої атмосфери для православної церкви, [...] коли [...] здавалося, що під загрозою знаходиться саме її існування”⁶.

Новий державний курс II Речі Посполитої щодо національних меншин полягав також у ліквідації наслідків т. зв. “волинської політики” воєводи Генрика Юзефського (Юзевського) – одного з найближчих соратників маршала Ю. Пілсудського. Нагадаємо, що ця політика передбачала, по-перше, налагодження приязних українсько-польських стосунків на Волині з метою політично асимілювати місцеву українську людність; по-друге, – тісну інтеграцію Волинського воєводства із власне польськими регіонами II Речі Посполитої шляхом формування державними органами і цілим польським суспільством атмосфери доброзичливості та сприяння проявам толерантного ставлення українців до Польщі⁷.

Очевидно, що “волинська політика” мала багато ворогів, зокрема у військових колах РП, “кресових” суспільних і політичних організаціях, а передусім у таборі ендеції. Тому відразу ж після смерті Ю. Пілсудського – головного протектора волинського “експерименту” – політику Г. Юзефського на місцях починають масово бойкотувати. Як вказує А. Хойновський, його ліберальний проукраїнський курс “[...] не знайшов визнання в очах польської суспільності, бюрократії, католицького духовенства і військових, які почали проводити іншу, наскрізь національну [націоналістичну] політику”⁸.

⁴ *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją... – S. 182–183.

⁵ *Ibidem.* Про ступінь впливу ухвал згаданого Комітету на політику Польської держави свідчить той факт, що до його складу входили прем’єр-міністр, міністри внутрішніх, закордонних і військових справ, а також релігійних та земельних справ.

⁶ *Ibidem.* – S. 183.

⁷ Детальніше про головні засади “волинської політики” Г. Юзефського див.: *Kęsik J.* Zaufany Komendanta. Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego. 1892–1981. – Wrocław, 1995; *Torzecki R.* Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy (1933–1945). – Warszawa, 1972. – S. 61.

⁸ Див.: *Chojnowski A.* Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. – S. 234. Характер національної політики, яку проводили військові чинники в Польщі після смерті Ю. Пілсудського, влучно охарактеризував відомий історик Владислав Побуг-Малиновський. Вона, на його думку, зводилась до трьох спрощених засад: “не об’єднувати теренів “небезпечних з національного огляду”, тобто відгороджувати Волинь [...] і від Малопольщі, і від Полісся; на теренах виокремлюваних щодо української “меншини” “не завертати собі голови, а просто тримати за морду” і,

Ще раз підкреслимо, що засади “нової” політики II Речі Посполитої щодо національних меншин формували і спрямовували високі військові посадовці, які водночас належали до найвищого політичного керівництва Польської держави. У зв’язку з цим, залишаючись номінально воєводою, у 1937–1938 рр. Юзефський фактично втратив вплив на розвиток антиправославної (читай – антиукраїнської) акції на теренах Волині. Спроби ж воєводи протиставитися розвиткові небажаних, на його погляд, подій закінчилися для нього цілковитою поразкою⁹.

Вже у квітні 1938 р. призначили нового волинського воєводу. Ним став генерал Александер Гауке-Новак, який належав до кола особистих друзів головного інспіратора “нової урядової політики” щодо “східних кресів” маршала Е. Ридз-Смігли. Під керівництвом Гауке-Новака місцева адміністрація, військо й КОП почали ревнотно впроваджувати в життя вказівки з Варшави. Суть цих вказівок добре передав один із головних ідейних противників Г. Юзефського ендек Клаудіуш Грабик. Він, зокрема, вважав, що задля забезпечення у Волинському воєводстві польської *racji stanu* (державних інтересів) тут необхідно посилити військове й цивільне осадництво; в державних установах зробити обов’язковою польську мову; в українських друках замінити кирилицю на латинський алфавіт; запровадити польську мову в православних церквах воєводства; ліквідувати окремі українські школи тощо¹⁰.

Отже, після смерті свого вождя табір пілсудчиків перейшов до практичної реалізації концепції одного з ідеологів національної демократії Станіслава Грабського. За нею, на “східних кресах” мала бути забезпечена така перевага “польської людності над непольською, щоби долю тих земель вирішувала воля місцевої

нарешті, підтримувати польський елемент у містах і на селі, зокрема військове осадництво, розбудовувати польські організації, серед православних вишукувати “колишніх поляків”, творити шляхту загородову, скорочувати матеріальну базу і впливи православ’я, а католицизмові прокладати дорогу до домінуючої позиції” (див.: *Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski, 1864–1945. – Londyn, 1956. – Т. II. – Cz. I. – S. 635*).

⁹ Про методи боротьби зі спробами Г. Юзефського протидіяти національній політиці військових і народовців див.: *Ibidem*.

¹⁰ Докладніше про “нову” волинську політику див.: *Polit I. Program wołyński wojewody Aleksandra Hauke-Nowaka 1938–1939 // Przegląd Wschodni. – 1999. – Т. V. – Zesz. 4 (20). – S. 701–712; Kęsik J. Województwo Wołyńskie... – S. 115; Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. – Warszawa, 1985. – S. 100. Передбачувані наслідки такої політики влучно сформулював Г. Юзефський у спеціальному “Меморіалі”, складеному вже після переведення його на таку ж посаду до Лодзі. “Нові елементи тієї політики, – писав колишній волинський воєвода, – з наростаючою силою будуть діяти в напрямку формування ненависті до всього, що є польським. Ставлення до православ’я, яке стало [...] переслідуваною вірою, [...] ставлення до вчителів, залежних від війська, тенденції до виразної колонізації в шкільництві, усунення і так малої жменьки українців зі своїх посад (в державних установах), дуже дошкульна для української людності політика обігу землі, акцентування становища пануючої нації щодо тієї (української – Б. Г.) людності – все це в умовах життя на Волині мусить допровадити до змін, дуже для нас небажаних і некорисних. Якщо ж візьмемо до уваги атмосферу боротьби зі всім, що є українським, яку створюють певні чинники, то ситуація набирає ще похмуріших барв... Навіть для найпересічніших людей повинно бути ясным, що певний мінімум толеранції не можна відкинути без того, щоб не викликати згубних для держави наслідків. Позиція ненависті до всього, що є українським, породжує зі сторони української людності ненависть до всього, що є польським” (цит. за.: *Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie. 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław, 1988. – S. 173*).*

польської спільноти”¹¹. Крім розгортання нової хвилі сільського й міського осадництва, посилення урбанізаційних процесів, сприяння еміграції українського населення за кордон і т. ін. урядові та, особливо, військові чинники своїм пріоритетним завданням бачили реалізацію чергового етапу ревідикаційно-полонізаційної акції, яка проводилась під гаслом повернення Римо-католицькій церкві майна і людських душ, які відібрали в неї російські окупанти.

Як вказує сучасний російський дослідник Геннадій Матвеев, ця акція здійснювалась під безпосереднім керівництвом Міністерства військових справ та командування КОП, а її головною метою було навести православне населення Волині на католицизм, що в тодішніх умовах було рівнозначне зміні національності¹². Рішення про проведення “ревідикації” ухвалили, правдоподібно, в середині 1937 р., позаяк власне в цей період відбувся процес формування військовими чинниками багаторівневої системи Координаційних комітетів, які безпосередньо керували акцією. Так, 4 червня 1937 р. в Любліні відбулися організаційні збори Координаційного комітету Командування округу II корпусу. Крім командувача округом генерала М. Сморовінського та начальника штабу полковника В. Будревіча, на зборах були присутні волинський віце-воєвода, а також представники люблінського воєводи, куратори освіти обох воєводств, Союзу польських вчителів, Католицького університету в Любліні; керівники воєводських суспільно-політичних відділів. На засіданні було визначено головні напрямки діяльності та завдання державних органів і громадських об’єднань Волині щодо забезпечення реалізації “нової політики”¹³.

Активна фаза ревідикаційно-полонізаційної акції на Волині припала на кінець 1937 – першу половину 1939 рр.¹⁴ У цей час польське військо, поліція і Корпус охорони пограниччя розпочали кампанію тиску й погроз щодо місцевого православного населення з метою “навернення” його на римо-католицьку віру. Про масштабність цієї акції довідуємося з Меморіалу православних владик Волині до міністра віровизнань Польщі від 29 березня 1938 р. Його автори пишуть, що факти навернення православних на католицизм були зафіксовані в десятках сіл Кременецького, Здолбунівського та Рівненського повітів Волинського воєводства¹⁵. Що ж до методів здійснення цієї “місіонерської місії”, то, на думку польського релігієзнавця В. Мислека, у ході “ревідикації” церковного майна і душ віруючих

¹¹ Ibidem; *Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki.* – Kraków, 1998. – S. 54.

¹² Гасло “ревідикаційної” акції звучало так: “Повернення до польськості всього, що було польське!” Як іронізує В. Побуг-Малиновський, часто доходило до ситуацій трагікомічних, оскільки “колишніх поляків” шукано не лише “серед українців, але й корінних росіян” (див.: *Matwiejew G. Akcja “rewindykacji” na Wołyniu w końcu lat 30-tych XX wieku // Przegląd Wschodni.* – 1999. – Т. V. – Zesz. 4 (20). – S. 685, 690; *Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia...* – S. 636).

¹³ *Matwiejew G. Akcja “rewindykacji”...* – S. 690.

¹⁴ Детальніше про перебіг ревідикаційної акції див.: *Matwiejew G. Akcja “rewindykacji”...* – S. 679–700; *Стоколос Н. Г. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців // Український історичний журнал.* – 2005. – № 5. – С. 59–81; *Крамар Ю. Українсько-польські міжконфесійні стосунки на Волині напередодні Другої світової війни // У пошуках правди: Зб. мат. міжнар. наук. конф. “Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки”, Луцьк, 20–23 травня 2003 р.* – Луцьк, 2003. – С. 67–75.

¹⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 201 (Греко-католицька митрополіча консисторія). – Оп. 4. – Спр. 4082. – Арк. 1.

“місіонерами” з КОПу неодноразово “порушувався закон, здійснювалася наруга над людьми, застосовувалися по суті середньовічні нелюдські засоби й методи”¹⁶.

Так, власне, як вказує В. Побуг-Малиновський, було з мешканцями села Гриньки, стероризованими і перестрашеними копівцями, які “всі разом визнали себе нащадками “зручених поляків” і урочисто перейшли на католицизм”¹⁷. Водночас, крім політики примусу широко практикувалася також політика підкупу, оперта на споконвічному прагненні селянина мати якнайбільше “своєї” землі. Переважно обіцянки не розминалися з дійсністю. Наприклад, після повернення до “віри предків” (римо-католицької) мешканці села Малі Загайці отримали у своє користування землі, які до того часу орендував православний монастир. За зміну віри місцева влада обіцяла також звільнення від податків, надання грошової допомоги, ліквідацію боргів тощо¹⁸.

Паралельно на Холмщині від травня до середини липня 1938 р. польська влада проводила акцію, яка теж була скерована проти Православної церкви, і полягала у нищенні церков, переважно тих, що не діяли. Тим не менше Варшава вважала їх потенційно небезпечними для поширення православ'я, до якого “все очевидніше проникали українські націоналістичні ідеї”¹⁹. Як з гіркотою пише М. Папежинська-Турек, у процесі нищення не дотримувалися жодних засад і правил. Руйнували все, що видавалося зайвим, залишаючи Православній церкві тільки необхідний мінімум. Що більше, не бралось до уваги і те, що знищенню піддається загальнодержавна власність. Адже вартість знищених сакральних будівель оцінювалася на багато мільйонів злотих. Причому низка зруйнованих православних храмів належала до безцінних пам'яток архітектури і сакрального мистецтва, збудованих ще до Берестейської унії – в Білій Підляській (з 1582 р.), Замості (з 1589 р.), Колниці (з 1578 р.), Щебрешині (з 1185 р., зруйнована частково)²⁰.

Сьогодні між українськими і польськими дослідниками й далі точаться суперечки про загальну кількість замкнених чи зруйнованих православних святинь та число католиків-неофітів. Щодо других, відомо, що, апелюючи до польського походження багатьох православних, за допомогою т. зв. руху “шляхти загородової”, який діяв під патронатом Римо-католицької церкви²¹, “хрещеними поляками” планувалося зробити

¹⁶ Див.: *Mystek W. Przedmurze. Szkice z dziejów Kościoła katolickiego w II Rzeczypospolitej.* – Warszawa, 1987. – S. 182–183.

¹⁷ Див.: *Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia...* – S. 635–636.

¹⁸ Див.: *Крамар Ю. Українсько-польські міжконфесійні стосунки...* – С. 71; *Grünberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo. Stosunki polsko-ukraińskie w X–XX wieku.* – Warszawa, 2005. – S. 451.

¹⁹ Див.: *Papieżynska-Turek M. Między tradycją...* – S. 359.

²⁰ *Ibidem.* – S. 373–374. Варто зазначити, що дехто з сучасних польських авторів стверджує, що М. Папежинська-Турек безкритично повторює помилкову інформацію з православних джерел. Правдоподібно, що окремі дані, наведені нею (Біла Підляська, Замостя, Колниця чи Корниця), потребують додаткової перевірки на предмет того, чи ті сакральні об'єкти були зруйновані або передані Римо-католицькій церкві під час “ревіндикаційної акції” 1937–1939 рр., чи раніше (див.: *Papieżynska-Turek M. Haniebna akcja [Електронний ресурс].* – Режим доступу: http://www.przegladdprawoslawnny.pl/articles.php?id_n=1799&id=8 [час доступу: 2 лютого 2010 р.].

²¹ Як іронізує Д. Бовуа, група дрібної шляхти, яка збереглася на Західній Волині, у міжвоєнний період стала “об'єктом досить підозрілого зацікавлення т. зв. соціологів, які більше займалися політичною експлуатацією (проблеми), ніж її науковим аспектом...”. Так, у червні 1938 р. було створено спеціальний “Комітет до справ загородової шляхти на сході Польщі” на чолі

від 500 тис. до 1 млн православного населення “східних кресів”²². На практиці, за даними Т. Снайдера, число “навернених” на римо-католицьку віру на Волині не перевищувало 6 тисяч осіб; А. Л. Сова подає цифру 10 тисяч; Г. Матвєєв, натомість, вважає, що навернених на католицизм було понад 12 тисяч²³.

Що ж до кількості відібраних у православних або знищених церков, то ця справа теж не є однозначною. Зокрема, Я. Грицак, підкреслюючи, що репресії проти Православної церкви на північно-східних теренах Польщі були найгострішими, вважає, що у процесі “ревідикації” було знищено близько 200 церков, а ще 150 було передано римо-католикам²⁴. На нашу думку, вірогіднішими є дані, які навела низка польських дослідників з посиланням на звіт люблінського воєводи Єжи де Трамекура, за якими протягом 60 днів (травень – липень 1938 р.) було зруйновано 127 сакральних об’єктів – 91 церква, 10 каплиць і 20 православних будинків молитви²⁵.

На жаль, окремі польські історики й досі наголошують, що забрані в православних святині були не лише церквами, але й придорожніми чи цвинтарними каплицями і будинками молитви, так ніби це виправдовує чи применшує скоєне святотатство. Що більше, у запалі полеміки вже неодноразово згадуваний дослідник

з полковником А. Горакком, сенатором В. Пулнарівичем та ін. Загалом на Волині постала 141 організація “шляхти загородової”, що об’єднувала близько 20 тисяч осіб. Центральний “Комітет”, який мав виразно антиукраїнське спрямування, не приховував, що “прагне використати нащадків давньої шляхти “для відбудови польської могутності на кресах” шляхом “повернення (її) до джерел” та “поєднання цієї шляхти з польськими селянами, землевласниками та інтелігенцією” (див.: *Beauvois D. Trójkąt ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914.* – Lublin, 2005. – S. 588). Торочасну польську точку зору на проблему “шляхти загородової” див.: *Horoszkiewicz R. Szlachta zaściankowa na ziemiach wschodnich.* – Warszawa, 1936; *Dworakowski S. Szlachta zagrodowa we wschodnich powiatach Wołynia i Polesia.* – Warszawa, 1939.

²² Див.: *Lobodowski J. Sprawa rewindykacji – ponownie* // *Zeszyty Historyczne.* – 1970. – Zesz. 18. – S. 192; *Michalowski J. D. Masowy powrót do Kościoła i polskości. Walka o jeden million dusz na Wołyniu* // *Przewodnik Katolicki.* – 1938. – Zesz. 17.

²³ Див.: *Wydarzenia na Wołyniu nie dają się uprościć. Rozmowa z prof. Timothy Snyderem* // *Wiele twarzy Ukrainy. Rozmawiali i przypisami opatrzyli Iza Chruślińska i Piotr Tyma.* – Lublin, 2005. – S. 327; *Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraińskie...* – S. 64; *Grünberg K., Sprengel B. Trudne sąsiedztwo...* – S. 451; *Matwiejew G. Akcja “rewindykacji”...* – S. 700. Характерно, що діячі польської Римо-католицької церкви боротьбу за душі українців у східних та південно-східних воєводствах II Речі Посполитої відкрито називали “війною за східні креси”. Так, в часописі “*Ateneum kapłańskie*” за 1937 р. читаємо, що “в цій війні найважливішу роль відіграє католицька церква, а також свідоме свого патріотичного поклонання духовенство й чернечі ордени [...] Якщо польська державна політика в усій Речі Посполитій є тісно поєднаною з католицизмом, то це поєднання найбільш очевидне й необхідне на східних кресах. [...] Річ Посполита повинна стати на шлях кресової політики Баторія, тобто поширення й поглиблення на східних рубежах католицької культури” (див.: *Kamiński S. Katolicy wobec akcji Kominternu na Kresach Wschodnich* // *Ateneum kapłańskie.* – 1937. – Zesz. 39. – S. 487–488).

²⁴ *Hrycak J. Historia Ukrainy. 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu.* – Lublin, 2000. – S. 190.

²⁵ Див.: *Papierzyńska-Turek M. Między tradycją...* – S. 373; *Prus E. Władysław świętojurski. Rzecz o arcybiskupie Andrzeju Szeptyckim (1865–1944).* – Warszawa, 1985. – S. 155; *Romanowski W. ZWZ–AK na Wołyniu. 1939–1944.* – Lublin, 1993. – S. 37. Цікаві дані щодо масштабів боротьби з православ’ям на Холмщині і Підляшші подає польський дослідник українського походження Роман Шагала. Він пише, що з 683 церков, які існували на згаданих теренах перед Першою світовою війною, на 1 вересня 1939 р. уціліло тільки 51. Решта були або знищені, або перетворені в римо-католицькі костели (див.: *Szagała R. Ukraińcy w Warszawie i na Mazowszu od czasów najdawniejszych do 1939 roku.* *Maszynopis.* – Warszawa, 1999. – S. 136).

з Варшави В. Менджецький закинув українським дослідникам “брак систематичного аналізу” даних тогочасної урядової статистики і зробив дещо несподіваний як на серйозного науковця висновок, що у міжвоєнний період православ’я на теренах Холмщини і Підляшшя почувалося “дуже добре”²⁶.

Тенденційність таких тверджень дезавує опис становища Православної церкви в північно-східних воєводствах II Речі Посполитої в міжвоєнний період, який належить Єжи Стемповському – відомому публіцистові, синові С. Стемповського. Тут, зокрема, читаємо: “З різних причин православна церква в Польщі перебувала на грані катастрофи [...] Навіть у відомому соборі св. Володимира в 1933 або 1934 рр. я спостерігав службу Божу, на якій сам був єдиним свідком. Здавалося, що православ’я зникне [...] Існуючий стан справ цілковито змінився після гучного зруйнування хуліганями і поліцією 123 церков на лівому березі Бугу [...] (Влада) не задовольнилася лише знищенням церков; ухвалили рішення не пускати віруючих до храмів на правому березі Бугу. Кожної неділі поліція блокувала мости на Бузі, не пропускаючи православних на волинський берег. Чоловіки, побоюючись Берези (Картузької) або ж т. зв. прокурорської справи, залишалися вдома. Але жінки переходили вбхід досить глибоку в цьому місці річку і можна було їх бачити стікаючих водою на всіх дорогах, які провадили вглиб Волині. Таку сцену я спостерігав на шосе з Устилуга до Володимира. Собор св. Володимира, який ще недавно світив пустою, заповнився натовпом віруючих [...] У 1939 р. кожної неділі до ще недавно порожнього Почаєва сходилося більше віруючих, ніж раніше в день великого відпусту”²⁷. Своєю чергою Анджей Сова, наводячи цю цитату, ще раз підкреслює, що знищення церков на Холмщині і наведення православних на католицизм на Волині було “одним з елементів цілого комплексу заходів, які застосовувалися військом і адміністрацією, щоб допровадити до колонізації (української) людності...”²⁸.

Підсумки реалізації першого етапу “нової” політики на Волині підвели на засіданні групи польських парламентарів від цього воєводства сенатор Тадеуш Гедройц і воевода А. Гауке-Новак 13 лютого 1939 р. “Польська людність, – зазначав перший з них, – стала почуватися господарями цієї землі [...] Зусилля всіх

²⁶ Див.: *Mędrzecki W.* Polacy i Ukraińcy w okresie międzywojennym (машинопис на 14 с., зберігається в особистому архіві автора). – S. 2. Виникає, однак, питання, чи в польських статистичних даних, на які посилається В. Менджецький, зафіксовано факти знищення ще у 1919 р. підземелля і цвинтаря Холмського православного собору з похованнями єпископів, настоятелів та ктиторів? Або ж непоодинокі випадки блюзнірства, коли під час нищення православних святинь зображенням Христа й святих на іконах відовбували очі, обрізували ноги, ризами покривали долівки і топтали їх, а самі церкви розбирали, палили а то й підривали? Чи зафіксовано там, що все це діялося у, на позір, демократичній державі “при розпачливому плачі й голосних лементах української православної людності”, яка, підкреслимо це, була громадянами II Речі Посполитої? На нашу думку, все це надто вже нагадує образи розправ зі “схизматиками”, описані, зокрема, Т. Шевченком. І, як би не було гірко польській стороні почути це, у середині XX ст. знову ж таки багато хто з римо-католицьких духовних, благословляючи новоявлених хрестоносців-копівців, повторював як і тоді: “Te Deum laudamus!” (*Тебе, Боже, славимо!*). І лише греко-католицький митрополит Андрей Шептицький видав 16 липня 1938 р. пастирський лист, який одразу ж конфіскувала польська влада, де висловив протест проти цих актів вандалізму і щире співчуття православним українцям (див.: *Стоколос Н. Г.* Політика урядів... – С. 70, 74–75; *Papierzyńska-Turek M.* Między tradycją... – S. 361, 368–369).

²⁷ Див.: *Stempowski J.* W dolinie Dniestru. Listy o Ukrainie. – Warszawa, 1993. – S. 210–211.

²⁸ *Sowa A. L.* Stosunki polsko-ukraińskie... – S. 63.

повинні концентруватися на грошах і великій кількості [римо-католицьких] священників. Римо-католицькі святині, відібрані загарбницькими урядами [органами влади Російської імперії], повинні бути повернуті”. Наступним кроком, на думку А. Гауке-Новака, повинно було стати припинення українізації Православної церкви та її “поступова полонізація”²⁹. На дальшу ж перспективу, за словами директора департаменту віросповідань міністерства віросповідань і народної освіти Генрика Дунін-Борковського, ставилося завдання “посилення всюди, де тільки можливо, експансії польської культури”, а також цілковита полонізація “Поліського воєводства [...] і трьох північних повітів Волині”³⁰. Як бачимо, польській політичний верхівці йшлося навіть не про колонізацію, а про зміну існуючої національної структури Волині і Поліся на користь польського елемента. Здійснення подібних намірів зірвав, однак, початок Другої світової війни.

Оцінюючи ревіндикаційно-полонізаційну акцію властей II Речі Посполитої на Волині, Холмщині і Підляшші у 1937–1939 рр., зазначимо, що вона не принесла її ініціаторам очікуваних результатів. Зробила натомість величезний вплив на зростання антипольських настроїв місцевого українського населення³¹, позаяк в локальній суспільності, де понад 50 відсотків людності було неписьменними, роль Церкви важко переоцінити. “Християнська мораль, – підкреслює Микола Кучерепа, – у міжвоєнний період виступала тут як панівна ідеологія”³². І, відповідно, кожна дія, скерована проти неї, викликала протидію.

Є. Стемповський, зокрема, підкреслював, що репресії щодо Православної церкви на Волині 1937–1939 рр. не лише спричинилися до “ренесансу православ’я”, але й виховали натовпи віруючих “фанатичних, впертих, незламних, готових прийняти мучеництво”³³. У цьому сенсі польська влада, хай і невідомо, зробила для поширення антипольських настроїв більше, ніж це могли зробити націоналісти і комуністи разом узяті. Скандально відомий професор Едвард Прус³⁴, оцінюючи

²⁹ Chojnowski A. Konsepcje polityki... – S. 234.

³⁰ Ibidem. – S. 238.

³¹ Як писав Ю. Лободовський, через кілька років з 10–12 тис. т. зв. “конвертитів” не залишилось нікого. Натомість “залишився ненависний спогад” про те, що діялося (див.: *Lobodowski J. Sprawa rewindykacji...* – S. 197).

³² Див.: *Кучерепа М.* До генези конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / голова ред. колегії Я. Ісаєвич. – Львів, 2003. – С. 62.

³³ Sowa A. L. Stosunki polsko-ukraińskie... – S. 63. Про готовність православної людності Волині до самопожертви в ім’я віри свідчить такий факт: під час перебування в Луцьку міністра віросповідань та народної освіти Войцеха Съвентославського до нього звернулася група православних мирян зі скаргами на утиски з боку військової та цивільної влади. Один із делегатів, зокрема, заявив йому: “Скажіть, пане міністре, чи нам треба закопуватися в землю зі своєю вірою? Коли треба, то ми готові!” (див.: *Стоколос Н. Г.* Політика урядів... – С. 74).

³⁴ Едвард Прус (1931–2007) – професор, як він себе титулував, автор понад тридцяти антиукраїнських книжок (*Legenda Kresów; Herosi spod znaku tryzuba; Taras Czuprynka; Atamania UPA; UPA – armia powstańcza czy kurenie rezunów? SS-Galizien – patrioci czy zbrodniarze? Holocaust po banderowsku; Rycerze żelaznej ostrogi etc.*). Народжений у 1931 р., він стверджував, що боровся з УПА на Волині в т. зв. “Szarych Szeregach” (*сірих шеренгах*), будучи “одним із наймолодших солдатів підпілля”. Однак, за часів ПНР (1984) у своїй особовій анкеті Е. Прус написав, що в 1944–1945 рр. працював у контррозвідці НКВС (*маючи 13–14 років!*?), був членом командування польської місцевої самооборони і т. зв. “винищувальних батальйонів”.

ревіндикаційну акцію, а в її межах нищення церков на Холмщині, писав, що вона не сприяла “зближенню поляків і українців”. На його думку, з цього могли бути задоволені, передусім, українські націоналісти, позаяк репресивні кроки з боку польської влади спровокували “імпульсивні прояви оборони в формі бунтів і актів терору” і стали “сприятливим ґрунтом для зростання впливів ОУН”³⁵. Вкупі з чинниками політичного і соціального характеру згадані події, наголошує Ю. Лободовський, стали “ще однією цеглинкою в мурі братовбивчої ворожості”³⁶, а отже значним чином спричинилися до появи на згаданих теренах “міни сповільненої дії”, яка за сприятливих обставин вибухнула зі страшною силою.

Такий розвиток ситуації передбачала, зокрема, відома польська письменниця Марія Домбровська, яка 12 квітня 1938 р. занотувала у своєму щоденнику: “Здається, що з ним кінець (йдеться про Г. Юзефського – Б. Г.). Бідна Волинь. Залишаться на ній тільки Гриньки*, про які почули в Європі, і військо в ролі польських хрестоносців, котрі пострахом і підкупом навертають з православ’я на католицизм. Морально – мерзенність, політично – клінічна дурість, помилка, за яку Польща *тяжко платити* буде (підкреслення наше – Б. Г.)”³⁷.

Тому важко погодитися навіть із таким авторитетним ученим, як Тімоті Снайдер, що наслідки “ревіндикації” відіграли друго- або третьорядну роль у волинській

Серед нагород вказував радянську медаль “За відвагу”. Професор Вільного Університету м. Берліна Богдан Осадчук відверто назвав Е. Пруса “агентом КГБ”. Показово, що свою книжку “Władyka Świętojurski” (*Святоюрський владика*) Е. Прус написав на основі спрепарованих архівів КГБ, до яких жоден інший іноземець не мав найменшого шансу дістатися. У роки воєнного стану, правдоподібно, був автором “методичних рекомендацій” для комуністичних таємних спецслужб, як розпрацьовувати середовище української національної меншини в Польщі. Власне Е. Прус широко популяризував фальшивку, що жертвами “українських фашистів” на Волині і в Галичині стали понад 500 тисяч поляків (див.: *Mać J. S. W służbie narodu. Prawdziwe biografie “prawdziwych Polaków” // Wprost. – 1999. – 14 marca. – S. 35–36; Царук В. Трагедія волинських сіл. – С. 11*).

³⁵ Див.: *Prus E. Władyka świętojurski. – S. 155*. Його позицію поділяє і Т. Снайдер. “Військові паціфікації, публічне шмагання і нищення церков, – пише він, – допомогли ОУН розповсюдити переконання про наближення війни одного народу проти другого (українського проти польського – Б. Г.)” (див.: *Snyder T. Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa i Białoruś. 1569–1999. – Sejny, 2006. – S. 171*).

³⁶ *Lobodowski J. Sprawa rewindykacji... – S. 197*. Як пише Т. Ольшанський, “то був акт злочинної дурості навіть з пункту бачення польського державного інтересу [...] Ця акція (ревіндикації), здійснювана на теренах, де до того часу не було якоїсь значної напруги в міжнаціональних відносинах, [...] додала Польщі і полякам маси непримиримих ворогів, а для людності Холмщини і Волині стала основним досвідом, на підставі якого в наступний період формувалося їхнє ставлення до поляків” (див.: *Olszański A. T. Historia Ukrainy. – Warszawa, b. r. w. – S. 155–156*). Подібної думки дотримуються також польські автори українського походження Роман Дрозд і Богдан Гальчак. Вони, зокрема, наголошують, що конфлікт між українською людністю і Польською державою допровадив до зростання в українському середовищі неприязні (читай – ворожості) до загалу поляків, які мешкали на південно-східних теренах II Речі Посполитої (див.: *Drozd R., Halczak B. Dzieje Ukraińców w Polsce w latach 1921–1989. – Zielona Góra; Słupsk, 2010. – S. 29*).

* В грудні 1937 р. 35 селянських родин із с. Гриньки Кременецького повіту, що на Волині, під брутальним тиском місцевого відділу Корпусу охорони прикордоння були змушені перейти з православ’я на католицизм.

³⁷ Див.: *Dąbrowska M. Dzienniki. – Warszawa, 1988. – T. 2. – S. 257–258; Serednicki A. Szkice polsko-ukraińskie. – Warszawa, 1994. – S. 40–41*.

трагедії часів Другої світової війни³⁸. На нашу думку, значно ближчим до істини був львівський історик Юрій Киричук, який вважав, що події на Волині 1943–1944 рр. мали “певний відгомін давніх середньовічних релігійних воєн”. Православне духовенство, використавши зміцнення своїх позицій під німецькою окупацією, відіграло в них активну участь. Воно, варто підкреслити, виступило не лише в ролі ідеологічного натхненника антикатолицьких (читай – антипольських) акцій, але й брало безпосередню участь у розправах над “іновірцями”³⁹.

Отже, міжвоєнний період на теренах Галичини і Волині спричинився до значного загострення стосунків між українцями і поляками в усіх сферах суспільного життя. Образно кажучи, “галицько-волинський вузол” для урядів II Речі Посполитої виявився не до розв’язання⁴⁰. Польська держава, підкреслює Т. Ольшанський, “не вмiла, на жаль, зробити українців якщо не союзниками, то принаймні не ворогами поляків”⁴¹. Ба, гірше! Репресивна антиукраїнська політика польської влади “спричинилася до того, що навіть спокійні люди, схильні до толерантного ставлення до влади, перетворювалися в її противників [...] Польська держава виховувала сама для себе полчища запеклих ворогів, які, щоправда, побоюючись репресій, якийсь час зберігали спокій, однак з тим більшим нетерпінням очікували часу помсти”⁴².

³⁸ Див.: Wydarzenia na Wołyniu... Rozmowa z prof. Timothy Snyderem. – S. 325. Г. Юзефський, який напевно знав ситуацію на Волині краще від Т. Снайдера, оцінював “ревіндикаційну акцію” як явище “нестерпне”. Це, вказував він, “був замах не тільки на православних, але й замах на Польшу” (цит. за: *Крамар Ю.* Українсько-польські міжконфесійні стосунки... – С. 71).

³⁹ У донесенні командира партизанського з’єднання І. Шитова на ім’я начальника Українського штабу партизанського руху Т. Строкача від 14 квітня 1943 р. знаходимо, зокрема, вражаючий факт, що в містечку Чорторийськ на Волині православні священики власноруч стратили 17 поляків (див.: Центральний державний архів громадських об’єднань України. – Ф. 62 (Український штаб партизанського руху). – Оп. 1. – Спр. 1387. – Арк. 1–2; *Киричук Ю.* Український національний рух 40–50-х років ХХ століття: ідеологія та практика. – Львів, 2003. – С. 129). Крім того, як вказує польський дослідник Ян Лукашув (Т. Ольшанський), за свідченнями очевидців мали місце численні випадки, коли православні священики благословляли зброю і господарські знаряддя – вила, коси, сокири – “на смерть”, тобто щоб ними “різати ляхів” (див.: *Lukaszów J.* Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 // *Zeszyty Historyczne.* – 1989. – Zesz. 90. – S. 171).

⁴⁰ Молодий польсько-німецький історик Гжегож Россолінський-Лібе бачить причину цього насамперед в тому, що “служби Польської держави [...] продемонстрували свою безрадість і невміння вести політику в стосунку до національних меншин, які заселяли терени II Речі Посполитої. Тракткування неполяків як громадян другої категорії, як і спроби накиннення національним меншинам, з яких найбільшою була українська (16 % всіх громадян держави), польської національної культури, що у фантазіях політиків II Речі Посполитої мало привести до їх асиміляції і колонізації, були абсурдними. Це свідчило про безпомічність і невміння вести політику стосовно тих меншин, а також про догматичний націоналізм людей, які в той час знаходилися при владі. Політики II Речі Посполитої наслідували поведінку пруських та російських націоналістів і поводитися з меншинами, які проживали в II Речі Посполитій, дуже подібно до того, як органи влади Пруської і Російської імперії чинили з поляками в ХІХ і на початку ХХ століття (див.: *Rossoliński-Liebe G.* *Obraz Stepana Bandery w polskiej świadomości narodowej* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zaxid.net/articlepl/5788/> [час доступу: 23 лютого 2010 р.].

⁴¹ Див.: *Olszański A. T.* *Historia Ukrainy...* – S. 158.

⁴² Див.: *Tomaszewski J.* *Rzeczpospolita...* – S. 98.

Отже, в роки Другої світової війни обом народам довелося заплатити страшну, криваву ціну за недалекоглядну політику польських урядів міжвоєнного періоду⁴³. Як вважає В. Менджецький, “однією з причин вибуху насильства і жорстокості, який започаткували українські дії 1943 року, було поширене серед українців почуття дискримінації та кривди, поєднане з бажанням відплати”⁴⁴. Це значним чином дозволяє нам зрозуміти, чому українське волинське селянство не лише було головною суспільною базою УПА, але й масово долучилося до організованої нею “деполонізаційної акції”, пам’ять про яку і нині вельми негативно впливає на характер українсько-польських стосунків.

⁴³ У цьому контексті постає логічне питання: чому в роки Другої світової війни в середовищі українців не було зауважено і приблизно такої ненависті щодо росіян, яку вони продемонстрували щодо поляків? Адже протягом міжвоєнного періоду за наказами з Москви було вивезено до Сибіру та заморено голодом мільйони українського люду? Неодноразово цитований нами професор П. Вандич якось зізнався, що разом з іншими колегами-ученими він неодноразово обговорював цю проблему. Адже кривди, яких Україна зазнала в ХХ ст. від Москви, не йдуть у жодне порівняння з кривдами, які спричинили поляки. Об’єктивно, приналежність Галичини і Волині до Польської держави, за словами А. Т. Ольшанського, була в той час “найкращим з можливих – або може: найменш поганим – вирішенням” ситуації, що склалася (див.: *Olszański A. T. Historia Ukrainy...* – S. 158). У зв’язку із цим, – резюмує П. Вандич, – з’явилося припущення, що ненависть, напевно, є реакцією не на людиновбивство, якого звичайна людина не в стані охопити своєю увагою, а власне на конкретні випадки жорстокого трактування особистості, з якою пересічна людина може легше себе ототожнити. Як відомо, в період пацифікації до українських сіл входили підрозділи польської кавалерії та отруювали життя селянам до такої міри, що забути було важко: квартирування, підпилювання зрубів хат, витягування з хати селянина, підозрюваного в агітації, стягування йому штанів і шмагання батогами на очах усього села. Ось такою є уланська дидактика, якої діти побитих не можуть забути до сьогодні. Хто зна, підсумовує відомий учений, може припинення такого роду залишають глибші шрами в суспільній психіці, ніж людиновбивство, після якого ніхто не залишився в живих (див.: *Jastrzębowski J. Rozmowy o braciach. Z prof. Piotrem Wandyczem // Zeszyty Historyczne.* – 1989. – Zesz. 88. – S. 19–20; *Narody, patrioci, wolności, mitotwórcy... Rozmowa z prof. Piotrem Wandyczem // Wiele twarzy Ukrainy...* – S. 293).

⁴⁴ *Менджецькі В.* Націоналізуюча політика II Речі Посполитої в антипольській акції УПА у 1943–1944 роках // *Волинь 1943.* – С. 27. До речі, цікаві і засадничі думки з приводу волинських подій висловив Б. Якимович у своїй статті, яка, на жаль, маловідома: *Якимович Б.* Українсько-польські стосунки в міжвоєнному періоді // *Ямгорів [альманах].* – Городенка. – 1991. – № 4. – С. 35–36.